XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEK ADABIY TILI IJTIMOIY-SIYOSIY LEKSIKASIDA RUSCHA O‘ZLASHMALAR

Toshtemirov B.O.
Qarshi davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
1984baxtiyor1984@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tilining ijtimoiy-siyosiy leksikasida yuz bergan o‘zgarishlar va bu jarayonda ruscha o‘zlashmalarning tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda siyosiy-ma’muriy boshqaruv, harbiy ish, sud-huquq, iqtisodiyot, savdo, transport, aloqa va matbuot sohalarida qo‘llangan o‘zlashma birliklarning tarixiy-semantik xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Rus tilidan bevosita o‘zlashgan birliklar bilan rus tili vositasida kirgan xalqaro leksik birliklarni farqlash masalasiga alohida ahamiyat beriladi. “Turkiston viloyatining gazeti” materiallari asosiy tarixiy manbalardan biri sifatida olinib, undagi rasmiy-ma’muriy leksikaning real qo‘llanish holatlari ko‘rib chiqiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mazkur davrda o‘zbek tilining lug‘at tarkibi faqat tashqi til ta’siri natijasida emas, balki jamiyatda paydo bo‘lgan yangi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy voqeliklarni nomlash zarurati tufayli ham kengaygan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek adabiy tili, tarixiy leksikologiya, ijtimoiy-siyosiy leksika, o‘zlashma so‘zlar, ruscha o‘zlashmalar, til aloqalari, Turkiston, tarixiy matbuot, “Turkiston viloyatining gazeti”.*

Аннотация. *В данной статье анализируются изменения, произошедшие в общественно-политической лексике узбекского литературного языка во второй половине XIX – начале XX века, а также роль русских заимствований в этом процессе. В исследовании особое внимание уделяется историко-семантическим особенностям заимствованных единиц, употреблявшихся в сферах политико-административного управления, военного дела, судебно-правовой системы, экономики, торговли, транспорта, связи и печати. Особое значение придаётся разграничению слов, непосредственно заимствованных из русского языка, и интернациональных лексических единиц, вошедших в узбекский язык посредством русского языка. В качестве одного из основных исторических источников используются материалы газеты «Туркистон*

вилоятининг газети», на основе которых рассматриваются реальные случаи употребления официально-административной лексики. Анализ показывает, что в рассматриваемый период словарный состав узбекского языка расширялся не только под влиянием других языков, но и вследствие необходимости обозначения новых политических, экономических и социальных реалий, возникших в обществе.

Abstract. *This article examines the changes that occurred in the socio-political vocabulary of the Uzbek literary language during the second half of the 19th century and the early 20th century, focusing on the role of Russian loanwords in this process. The study explores the historical and semantic features of borrowed lexical units used in the fields of political and administrative governance, military affairs, the judiciary and law, economics, trade, transport, communications, and the press. Particular attention is paid to distinguishing words borrowed directly from Russian from international lexical items that entered Uzbek through Russian. Materials from Turkiston Viloyatining Gazeti (Turkestan Regional Gazette) are used as one of the principal historical sources, with particular emphasis on the actual usage of official and administrative vocabulary in the newspaper. The analysis demonstrates that the Uzbek vocabulary expanded during this period not only as a result of foreign linguistic influence but also because of the need to designate new political, economic, and social realities emerging in society.*

Keywords: *Uzbek literary language, historical lexicology, socio-political vocabulary, loanwords, Russian loanwords, language contacts, Turkestan, historical press, Turkiston Viloyatining Gazeti* (*Turkestan Regional Gazette*).

KIRISH

Tilning lug‘at tarkibi jamiyatdagi o‘zgarishlarni eng tez aks ettiruvchi lisoniy qatlamlardan biridir. Siyosiy boshqaruv, iqtisodiy munosabatlar, harbiy tizim, sud-huquq amaliyoti, transport va aloqa vositalaridagi yangilanishlar til oldiga yangi tushunchalarni nomlash vazifasini qo‘yadi. Natijada mavjud lug‘at tarkibining ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda boshqa tillardan o‘zlashtirish jarayoni ham faollashadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan siyosiy va ma’muriy o‘zgarishlar o‘zbek tilining ijtimoiy-siyosiy leksikasiga ham ta’sir ko‘rsatdi.[6]. Ayniqsa, ma’muriy boshqaruv, harbiy xizmat, sud, moliya, savdo, transport va aloqa bilan bog‘liq yangi tushunchalarning ko‘payishi ularni nomlash uchun yangi leksik birliklardan foydalanishni kuchaytirdi.

Bu davrni o‘rganishda tarixiy matbuot alohida ahamiyatga ega. Chunki gazeta materiallarida yangi birliklarning faqat lug‘aviy shakli emas, balki ularning real nutqiy muhitdagi qo‘llanishi ham kuzatiladi. Shu sababli tarixiy leksikologiyada lug‘at ma’lumotlarini tarixiy matn bilan qiyoslash muhim metodologik talab hisoblanadi. Bunda “Turkiston viloyatining gazeti” alohida o‘rin egallaydi.

Gazetaning dastlabki vazifalaridan biri mahalliy aholini ma’muriy farmoyishlar bilan tanishtirish bo‘lgan. Shu bilan birga, unda tarix, geografiya, qishloq xo‘jaligi, adabiyot va boshqa mavzularga oid materiallar ham berib borilgan.

Maqolaning maqsadi XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tilining ijtimoiy-siyosiy leksikasida qo‘llangan ruscha o‘zlashmalarning tarixiy sharoitini, mavzuviy guruhlarini va til tizimiga moslashuv xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari ruscha o‘zlashmalarning o‘zbek tiliga kirib kelishidagi tarixiy sharoit va asosiy yo‘llarni aniqlash, ularni mavzuviy guruhlarga ajratish hamda bevosita ruscha o‘zlashmalarni rus tili vositasida kirgan xalqaro birliklardan farqlashdan iborat. Shuningdek, o‘zlashmalarning fonetik, morfologik va semantik moslashuv xususiyatlarini o‘rganish, ularning o‘zbek tili leksik tizimiga singish jarayonini tavsiflash ko‘zda tutiladi. “Turkiston viloyatining gazeti” materiallari asosida esa ayrim birliklarning tarixiy qo‘llanishi tahlil qilinib, ularning davr tilidagi o‘rni va ma’no xususiyatlari yoritiladi.

ASOSIY QISM

Ruscha o‘zlashmalarning tarixiy sharoiti

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston hududidagi ma’muriy boshqaruv tizimining o‘zgarishi yangi mansab, hududiy birlik va muassasalar nomlarining faol qo‘llanishiga olib keldi. Bunday terminlarning bir qismi rus tilidan bevosita kirgan bo‘lsa, boshqa qismi xalqaro leksikaning rus tili orqali tarqalishi natijasida o‘zbek tilida qo‘llana boshladi.

Shu o‘rinda “o‘zlashma” va “etimologik manba” tushunchalarini farqlash zarur. Masalan, *bank, kapital, kredit, advokat* singari birliklarning etimologik tarixi rus tilidan tashqariga borib taqaladi. Biroq ular o‘zbek tiliga rus tili orqali kirgan bo‘lishi mumkin. Demak, so‘zning asl kelib chiqishi bilan uning o‘zbek tiliga kirish yo‘li bir xil hodisa emas. Bu farq tarixiy leksikologik tadqiqot uchun muhim, chunki barcha rus tili orqali kirgan birliklarni “ruscha so‘zlar” deb atash etimologik jihatdan noaniqlikka olib keladi.

O‘zlashmalarning asosiy mavzuviy guruhlari

Ma’muriy-siyosiy leksika. Mazkur davrda eng faol qatlamlardan biri ma’muriy-boshqaruv leksikasi bo‘lgan. *Gubernator, general-gubernator, oblast, uyezd, volost,*

pristav kabi birliklar Rossiya imperiyasining Turkistondagi ma’muriy tizimiga tegishli tushunchalarni ifodalagan.

Bu birliklarning tarixiy ahamiyati shundaki, ular faqat yangi so‘zlar emas, balki yangi siyosiy-ma’muriy munosabatlarning nomlari sifatida yuzaga kelgan. Shuning uchun ularni o‘rganishda lug‘aviy ma’no bilan bir qatorda tarixiy-kontekstual ma’noni ham hisobga olish lozim.

O‘zbek tilidagi matnlarda bunday birliklar mahalliy grammatik qo‘shimchalarni ham qabul qilgan: *gubernatorlar, gubernatorning, pristavlar, politsiyaga, uyezdning* va boshqalar. Bu hodisa o‘zlashmalarning o‘zbek tili grammatik tizimiga moslashayotganini ko‘rsatadi.

“Turkiston viloyatining gazeti”ning ilmiy qiymati, avvalo, uning uzoq vaqt davomida muntazam nashr etilganida va rasmiy-ma’muriy hamda ijtimoiy mazmundagi materiallarni birgalikda taqdim etganida namoyon bo‘ladi. Rossiya Milliy kutubxonasi katalog ma’lumotlariga ko‘ra, “Turkestanskiye vedomosti” tarkibida 1870–1882-yillarda qirg‘iz va sart-o‘zbek tillaridagi ilovalar mavjud bo‘lgan; 1883-yildan ular qayta tashkil etilib, sart-o‘zbek tilidagi “Turkestanskaya gazeta” shaklida alohida nashrga aylangan va 1887-yildan “Turkestanskaya tuzemnaya gazeta” nomi ostida qayd etilgan.[2]

Gazetaning dastlabki sonlari ham o‘zining rasmiy xarakteri bilan ajralib turadi. Masalan, 1870-yil 31-avgustdagi №3 sonning 1–2-sahifalarida Turkiston general-gubernatori kanselyariyasi bilan bog‘liq rasmiy xronika materiallari e’lon qilingan. Manbada mazkur material gazetaning arab yozuvidagi asl matnidan qayd etilgani ko‘rsatilgan.[5] Bu fakt gazetaning dastlabki davridayoq rasmiy-ma’muriy mazmunni yetkazish vazifasini bajarganini ko‘rsatadi.

Mazkur materiallar siyosiy voqelikning matbuot tilida qanday nomlanganini kuzatish imkonini beradi. Shu jihatdan *farmoyish, general-gubernator, harbiy, volost, uyezd* kabi birliklarni faqat lug‘at tarkibidagi so‘zlar sifatida emas, balki ma’lum tarixiy vaziyatni ifodalovchi terminlar sifatida o‘rganish lozim.

Harbiy leksika. Turkistonning siyosiy-ma’muriy tarixida harbiy boshqaruv muhim o‘rin tutgani sababli harbiy sohaga oid birliklar ham mahalliy yozma nutqda faol qo‘llangan. *Soldat, ofitser, general, shtab, polk, batalyon, kazak* kabi birliklar harbiy tuzilma va lavozimlarni ifodalagan.

Ularning ayrimlari bevosita rus harbiy-administrativ muhitidan o‘zlashtirilgan bo‘lsa, ayrimlarining etimologiyasi boshqa Yevropa tillariga borib taqaladi. Shu sababli ularni yagona etimologik guruh sifatida emas, balki tarixiy-funksional guruh sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy va savdo leksikasi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston iqtisodiy hayotidagi o‘zgarishlar moliya, savdo va ishlab chiqarishga oid leksikaning faollashuviga sabab bo‘ldi. *Bank, kredit, kapital, veksel, birja, fabrika, zavod, firma, rubl* kabi birliklar shu qatlamga mansub.

Rossiya Milliy kutubxonasi katalogida Turkiston matbuoti tarkibida O‘rta Osiyo tijorat banki hisoblari, Volga-Kama tijorat banki hisoblari, telegraf byulletenlari va boshqa iqtisodiy materiallarga oid ilovalar qayd etilgan.[1]

Bu ma’lumotlar iqtisodiy leksikaning matbuotdagi mavjudligini tarixiy nashrlarning tematik tarkibi bilan ham bog‘lash imkonini beradi.

Transport va aloqa leksikasi. Temiryo‘l, pochta va telegraf tizimining rivojlanishi yangi transport-aloqa birliklarining qo‘llanishini kuchaytirdi. *Vagon, vokzal, pochta, telegraf, telefon* kabi birliklar shunday qatlamga kiradi.

Mazkur birliklar tor ma’noda siyosiy termin bo‘lmasa-da, ular davlat boshqaruvi, iqtisodiy munosabatlar va axborot almashinuvi bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli ijtimoiy-siyosiy leksikaning chegaradosh qatlami sifatida tadqiq etilishi mumkin.

O‘zlashmalarning morfologik moslashuvi ularning o‘zbek tiliga singish darajasini aniqlashda muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. O‘zlashma birliklarning o‘zbek tiliga qanchalik moslashganini ularning mahalliy grammatik qo‘shimchalarni qabul qilishi orqali aniqlash mumkin. Masalan, gubernator so‘ziga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilishi natijasida gubernatorlar, soldat so‘zidan soldatlar, ofitser so‘zidan ofitserlar, bank so‘zidan banklar shakllari hosil bo‘ladi. Shuningdek, zavod so‘ziga qaratqich kelishigi qo‘shimchasi qo‘shilib zavodning, politsiya so‘ziga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi qo‘shilishi orqali esa politsiyaga shakli yuzaga keladi. Bunday misollar o‘zlashma asoslarning o‘zbek tilining morfologik tizimiga moslashganini va mahalliy grammatik vositalar yordamida qo‘llanishini ko‘rsatadi.

Biroq tarixiy tilshunoslik tadqiqotlarida zamonaviy tildagi shakllarni tarixiy matnlarga avtomatik ravishda tatbiq etish mumkin emas. Muayyan o‘zlashmaning aynan XIX asr yoki XX asr boshlaridagi matnlarda qanday shaklda qo‘llanganini aniqlash uchun o‘sha davrga oid asl manbalarni alohida o‘rganish va tekshirish zarur. Shu bois yuqorida keltirilgan gubernatorlar, soldatlar, ofitserlar, banklar, zavodning va politsiyaga kabi shakllar o‘zbek tilidagi morfologik moslashuv modelini ifodalovchi misollar sifatida qaralishi lozim. Ularni tegishli tarixiy manba bilan tasdiqlanmagan holda XIX asr yoki XX asr boshlaridagi gazetalardan olingan bevosita iqtiboslar sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi.

Bevosita va vositali o‘zlashmalar

O‘zlashmalarni quyidagi tarzda farqlash maqsadga muvofiq:

O‘zlashish turi	Xususiyati	Misollar
Bevosita ruscha o‘zlashmalar	Rus tilidan yoki rus ma’muriy muhitidan o‘zlashtirilgan birliklar	pristav, uyezd, volost
Rus tili orqali kirgan xalqaro birliklar	Etimologik manbasi boshqa til bo‘lsa-da, rus tili orqali o‘zbek tiliga kirgan birliklar	bank, kredit, kapital
Tarixiy ma’muriy birliklar	Muayyan boshqaruv tizimiga tegishli	gubernator, general-gubernator, oblast
Harbiy birliklar	Harbiy boshqaruv va tuzilmalarga tegishli	ofitser, shtab, polk
Iqtisodiy birliklar	Moliya va savdo sohasiga tegishli	bank, veksel, birja
Transport-texnik birliklar	Texnika, transport va aloqa bilan bog‘liq	vagon, vokzal, telegraf

Mazkur tasnif ikki xil belgini – kelib chiqish va funksional sohani bir-biridan ajratish imkonini beradi.

O‘rganilgan materiallar XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tilining lug‘at tarkibidagi yangilanish bir nechta omilning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelganini ko‘rsatadi.

Birinchi omil – siyosiy-ma’muriy tizimning o‘zgarishi. Yangi boshqaruv institutlari va mansablar yangi terminlarni talab qildi.

Ikkinchi omil – iqtisodiy munosabatlarning kengayishi. Bank, kredit, veksel, firma kabi birliklarning qo‘llanishi iqtisodiy terminologiyaning yangilanish jarayonini ko‘rsatadi.

Uchinchi omil – harbiy va transport tizimlarining rivojlanishi. Ofitser, soldat, shtab, vagon, telegraf kabi birliklar yangi ijtimoiy voqeliklarning nomlanishida qatnashgan.

To‘rtinchi omil – matbuot. Gazeta yangi birliklarni yozma shaklda mustahkamlash va kengroq o‘quvchilar qatlamiga yetkazishda vositachi bo‘lgan.

Beshinchi omil – tarjima va ta’lim jarayonlari. Rus tili bilan bevosita aloqa natijasida nafaqat ruscha birliklar, balki xalqaro leksikaning ayrim namunalari ham o‘zbek tiliga kirib kelgan.

Shu bilan birga, o‘zbek tilining ichki imkoniyatlarini ham e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Yangi tushunchalarning barchasi tayyor o‘zlashmalar orqali nomlanmagan. Ayrim hollarda mavjud turkiy, arabcha va forscha birliklardan foydalanilgan yoki yangi birikmalar hosil qilingan.

Demak, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi leksik yangilanishni bir tomonlama “ruslashtirish” jarayoni sifatida emas, balki siyosiy, iqtisodiy, madaniy va kommunikativ omillar o‘zaro ta’siri natijasidagi murakkab leksik jarayon sifatida baholash ilmiy jihatdan aniqroqdir.

XULOSA

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tilining ijtimoiy-siyosiy leksikasi sezilarli darajada kengaydi. Ruscha o‘zlashmalar ma’muriy-siyosiy, harbiy, sud-huquqiy, iqtisodiy-savdo va transport-aloqa sohalarida qo‘llanildi. Ularni rus tilidan bevosita o‘zlashgan so‘zlar va rus tili orqali kirgan xalqaro birliklarga ajratish muhimdir. O‘zlashmalar o‘zbek tilining grammatik tizimiga moslashib, tegishli qo‘shimchalarni qabul qilgan. “Turkiston viloyatining gazeti” esa ushbu birliklarning tarixiy qo‘llanishini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Kelgusida gazeta materiallari asosida elektron korpus yaratish o‘zlashmalarning shakli, ma’nosi va tarixiy taraqqiyotini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Российская национальная библиотека. *«Туркестанская туземная газета»*. URL: https://nlr.ru/ (murojaat qilingan sana: 7. 09.2026).

2.Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870–1917). – Тошкент, Akademiya, 2000. – 238 b.

3. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.

4.Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Талқин, 2005.

5. Эрназаров Т.Э., Акбаров А.И. История печати Туркестана. Ташкент: – Ўқитувчи, 1976.

6.Normamatov Sultonbek. Leksikografiya asoslari. – Toshkent, 2020.

7.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент, 2001.

8. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиев, А. Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1981.

9.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Абдуваҳоб Мадвалиев таҳрири остида.– Тошкент, 2021.